

6. SLABIČNÉ KONSONANTY V ČEŠTINĚ

V češtině se slabičné konsonanty objevují ve dvou kontextech: 1. v interkonsonantické pozici, tj. C_C (např. *k[r]k*, *p[l]nit*), 2. v postkonsonantické pozici na konci slova, tj. C_# (např. *bob[r]*, *ved[l]*). V obou kontextech plní slabičný konsonant funkci vokálu, tzn. je sylabifikován jako slabičné jádro. Ocitne-li se týž konsonant během derivace v sousedství vokálu, pak je tento vokál automaticky sylabifikován jako slabičné jádro a daný konsonant má buď funkci jeho iniciály, nebo kódy. Důsledkem toho je ryze fonologická alternace slabičného konsonantu s neslabičným; srov. např. *bo.b[r]*, kde je *r* v kontextu C_# slabičné, a *bo.b[r]-a*, kde v kontextu C_V tvoří iniciálu slabiky, jejímž jádrem je pádový vokál [a], nebo *Kyp[r]*, kde je *r* v kontextu C_# rovněž slabičné, a *kype[r]-ský*, kde má status kódy slabiky, jejímž jádrem je epentetický vokál [e].

Z fonetického hlediska se slabičné konsonanty chovají jako konsonanty, tj. mají podobné fonetické vlastnosti jako jejich neslabičné protějšky (to experimentálně ukazuje např. Beňuš (2011) pro slovenštinu). Fonologicky se ale chovají jako vokály. V češtině je stejný fonologický vliv vokálů a slabičných konsonantů vidět minimálně na třech věcech: 1. obě skupiny mohou nést přízvuk, 2. obě skupiny mají stejný vliv na vokalizaci prefixů, 3. obě skupiny hrají stejnou roli ve versologii.

Slabičné konsonanty stejně jako vokály mohou nést slovní přízvuk; např. ve slovech *hrtan* a *chatař* je přízvuk na [r], respektive na prvním [a]. Neslabičné konsonanty, i když se nacházejí ve stejném kontextu jako slabičný konsonant, přízvuk nikdy nenesou; např. ve slově *chřtán* je [ř] ve stejném kontextu jako [r] ve slově *hrtan* (oba kořeny spolu navíc etymologicky souvisejí), ale není slabičné, a tedy ani nenesou přízvuk.

Slabičné konsonanty mají stejný vliv na fonologické chování prefixů jako kořenné vokály; např. v kontextu kořene obsahujícího vokál *tah-at* se prefix nevokalizuje (*roz-tah-at*) a stejně se nevokalizuje ani v kontextu kořene se slabičným konsonantem: *roz-t[r]h-at*. V kontextu kořenů, které neobsahují ani vokál ani slabičný konsonant se prefixy naopak vždy vokalizují; srov. např. *roze-rv-a-t* nebo *roze-tn-ou-t*.

Slabičné konsonanty se stejně jako vokály počítají jako jednotky sylabického verše, kde hraje roli pouze počet slabik, tedy počet slabičných jader, nikoli už jejich váha (jako např. u časoměrného verše). To lze dobře ilustrovat na dvou dvojverších z Erbenovy básně Svatební košile, kterou tvoří pravidelné oktосylaby. Ve dvojverší (90a) jsou čtyři konsonanty v kontextu C_C, z nichž pouze vibranty v *m[r]tvý*

a *p[r]kna* jsou slabičné, a počítají se tedy do veršové struktury. Naproti tomu neslabičné [ř] a [d] u *hřmot* a *zdvihá* veršovými jednotkami nejsou. Ve dvojverší (91b) je slabičná vibranta ve slově *ut[r]h*. V tomto případě jde navíc o zkrácenou podobu *l*-ového participia, která je evidentně motivována rytmem verše – přítomnost participiálního sufixu, který by byl slabičný (*u.tr;hl*), by narušila pravidelný veršový rytmus.

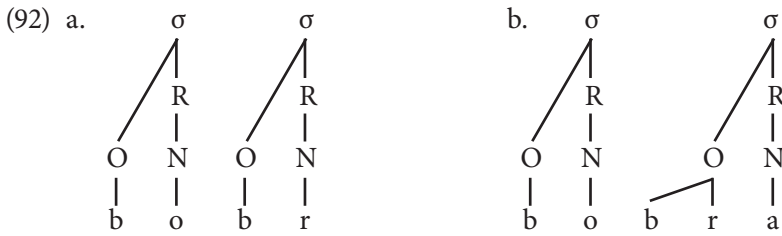
- (90) a. a₁ na₁ te₁n hřmo₁t a₁ na₁ te₁n hla₁s
 mr₁tvý₁ se₁ zdvi₁há₁ z pr₁kna₁ za₁s
 b. kř₁í₁že₁k u₁tr₁h a za₁ho₁di₁l
 a₁ by₁li₁ sko₁ke₁m tři₁ce₁t mi₁l

Výše uvedené příklady ilustrují dále to, že status slabičných konsonantů mají v češtině pouze likvidy, tj. [l] a [r]. Slabičné mohou být v češtině i nazály [m] (pouze v číslovkách *sed[m]* a *os[m]* a jejich derivátech, např. *sed[m]-nácý*, *os[m]-desát*) a [n] (v přejatých propriích jako např. *Ravensbrück* [vɚz]), ty ale na rozdíl od likvid mají i vokalizované podoby, tj. *sed[um]*, *os[um]desát*, *Rav[ven]sbrück*. Likvidy (spolu s nazálami) jsou typologicky nejrozšířenějším typem slabičných konsonantů (Bell 1978), což evidentně souvisí s tím, že na škále sonority stojí z konsonantů nejbliže k vokálům.

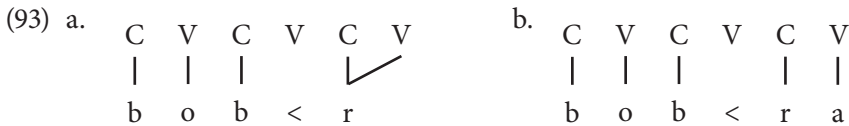
Oba kontexty, v nichž se v češtině objevují slabičné konsonanty, mají společné to, že v nich likvida nesousedí s vokálem: C_{C,#}. Likvidy se v č. objevují ještě ve třetím možném kontextu, v němž nesousedí s vokálem, tj. na začátku slova před konsonantem: #_C. V tomto kontextu ale slabičný status nemají, ačkoli tvoří sonoritní vrchol. Podle tří kritérií definovaných výše tedy: 1. nenesou přízvuk (např. ve slovech jako *rvát* a *lhát* je přízvuk na vokálu, nikoli na likvidě), 2. mají vokalizované prefixy (*roze-rv-a-t*, *obe-lh-a-t*), 3. nejsou jednotkami sylabického verše. To opět dobře ilustruje dvojverší (91) z Erbenovy Kytice (z básně Vodník): ve slově *lstivý* se do veršové struktury počítají pouze vokály, nikoli iniciální likvida.

- (91) va₁ri₁ o₁d na₁še₁ho₁ pra₁hu₁
 va₁ri₁ pry₁č ty₁ lsti₁vý₁ vra₁hu₁

Slabičné konsonanty jsou tradičně reprezentovány jako segmenty asociované se slabičným jádrem: rozdíl mezi [r] a jeho neslabičným protějškem [r̥] tedy spočívá v tom, že týž segment je pokaždé asociován s jiným konstituentem slabičné struktury. To ilustrují reprezentace v (92): v NomSg *bob[r]* je koncová likvida asociována se slabičným jádrem (92a), v GenSg *bob[r]-a* je táž likvida součástí větvičí se iniciály (92b).

Alternativní analýzu slabičných konsonantů v modelu CVCV, která je z velké části postavena právě na češtině, nabízí Scheer (2004, 2009). Podle něj mají slabičné konsonanty status větvících se segmentů: neslabičné [r] je asociováno pouze s konsonantickou pozicí (stejně jako jakýkoli jiný konsonant), slabičné [r] je navíc asociováno i s následující V-pozicí. To ilustrují reprezentace v (93): v NomSg *bob*[r] se koncová likvida větví do koncové prázdné V-pozice a zároveň vytváří konsonantickou doménu s předcházejícím šumovým konsonantem (93a), v GenSg *bob*[r]-a je likvida rovněž hlavou konsonantické domény součástí větvící se iniciály, ale je asociována pouze s C-pozicí (93b).

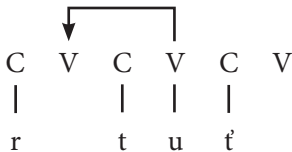
Způsob reprezentace slabičných konsonantů jakožto segmentů, které jsou zároveň asociovány se dvěma odlišnými slabičnými pozicemi, přesně vystihuje jejich všeobecně známé vlastnosti: a) jsou to příznakové fonologické objekty (ano, protože mají komplexnější fonologickou strukturu než „obyčejné“ konsonanty), b) jsou to konsonanty, ale chovají se jako vokály (ano, protože jsou zároveň asociovány s konsonantickou a vokalickou pozicí).

Reprezentace v (93a) samozřejmě vyvolává otázku, proč se likvida vůbec větví. Jelikož v češtině běžně existují slova zakončená na dva konsonanty CC#, což jsme interpretovali tak, že v češtině jsou finální prázdné V-pozice řízeny a zároveň jsou schopny řídit, důvodem pro expanzi likvidy v (93a) nemůže být snaha eliminovat koncovou prázdnou V-pozici. Scheer (2009) ukazuje, že to, proč se likvidy větví do následující V-pozice, souvisí s tím, že jsou součástí konsonantických domén: likvidy se větví do následující V-pozice proto, že jakožto hlavy konsonantických domén, tj. jakožto hlavy větvících se iniciál, potřebují podporu následující V-pozice, která musí být plná. Hlavním argumentem ve prospěch této analýzy je to, že likvidy v kontextu #_C nejsou v češtině nikdy slabičné, i když nesousedí

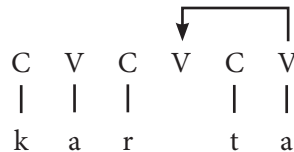
s vokálem. Iniciální likvidy se nikdy nevětví, protože k tomu nemají důvod: likvida v kontextu #_C není součástí větvcí se iniciály, a proto nepotřebuje podporu plné V-pozice.

Rozdíl mezi chováním iniciálních a finálních likvid, které nesousedí s vokály, ilustrují schémata v (94). V (94a) je reprezentace NomSg [r]tuť, (94b) ukazuje reprezentaci NomSg ka[r]ta: vidíme, že iniciální likvida je ve stejné konfiguraci jako interní likvida, obě stojí před prázdnou V-pozicí, která je řízena, tzn. že obě mají status kódy. Finální likvida v (93a) a interní likvida v (93b) jsou také ve stejné konfiguraci: obě stojí v pozici před plným jádrem a obě jsou součástí konsonantické domény, tzn. že obě jsou sylabifikovány jako hlavy větvcích se iniciál.

(94) a.

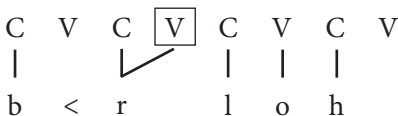
b.

To, že slabičný status mají v češtině pouze likvidy, je důsledek nastavení parametru, který říká, že jen likvidy se mohou větvit, aby podpořily samy sebe jakožto hlavy konsonantických domén.

Podívejme se nyní na to, jestli představená analýza slabičných konsonantů umí vysvětlit i další jejich fonologické vlastnosti, tj. to, že mohou nést přízvuk a že se v jejich kontextu nevokalizují prefixy. Začneme přízvukem. V češtině je přízvuk stabilně na první slabice, což přeloženo do jazyka CVCV znamená, že je asociován s první plnou V-pozicí. Reprezentace v (95) ukazují reprezentace slov *brloh* a *batoh* a vidíme, že v obou případech je přízvuk spojen s první V-pozicí v řadě, která je v (95a) asociována se slabičnou likvidou [r] a v (95b) s vokálem [a] (přízvučné pozice jsou označeny rámečkem).

(95) a.

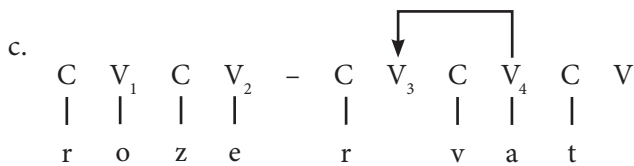
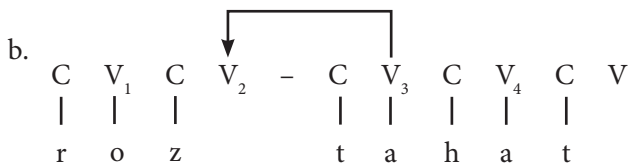
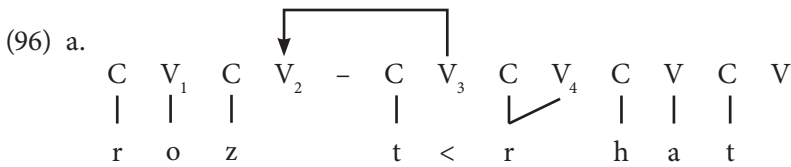

b.

Pokud jde o chování prefixů, reprezentace v (96) ukazují, že představený model správně predikuje, že v kontextu kořenů se slabičnou likvidou se prefix bude chovat stejně jako v kontextu kořenů s vokálem, tj. zůstane nevokalizovaný. V (96a) je

struktura prefigovaného slovesa *roz-trhat*: prázdňá V-pozice na konci prefixu (V_2) je řízena první prázdňou V-pozicí v kořeni (V_3), která je uvnitř konsonantické domény, jejíž hlavou je slabičná likvida. Schéma (96b) ukazuje strukturu prefigovaného slovesa *roz-tahat*. Zde je pozice V_2 rovněž řízena následující pozicí V_3 , která je tentokrát asociována s kořenovým vokálem. V (96c) je reprezentace struktury s vokalizovaným prefixem: iničiální konsonanty kořene netvoří konsonantickou doménu, prázdňá pozice V_3 tedy musí být řízena, a proto nemůže sama řídit koncovou V-pozici prefixu; v důsledku toho se pozice V_2 vokalizuje, tj. je zaplněna epentetickým vokálem [e].⁴¹

Následující kapitola ukazuje, jak lze v představeném modelu interpretovat diachronní změny, které zasáhly systém slabičných konsonantů v češtině.

41 Vokalizaci prefixů se detailně věnuje Ziková (2008).

6.1 VÝVOJ SLABIČNÝCH KONSONANTŮ

6.1.1 Data

Distribuce slabičných likvid v nové češtině se liší od jejich distribuce ve stč. (a také synchronně existují rozdíly mezi jednotlivými dialekty). Ve stč. byly likvidy slabičné pouze v kontextu C_C, a to ještě ne vždy: slabičná struktura skupin CLC se ve stč. lišila v závislosti na tom, jaké bylo jejich psl. východiště. Likvidy se totiž v interkonsonantické pozici ocitaly v důsledku zániku psl. jerů a pozice jeru vůči likvidě rozhodovala o tom, jestli byla daná likvida v kontextu C_C slabičná: zánik předcházejícího jeru vedl k derivaci slabičné likvidy (psl. CьLC > stč. CĹC), kdežto po zániku jeru, který následoval, zůstala likvida neslabičná (psl. CLьC > stč. CLC); viz např. Gebauer (1894:59-68). Například /r/ ve stč. kořeni *drž*, jemuž odpovídá psl. *drьg*, bylo slabičné (tj. *d[r].žě.ti*), ale /r/ ve stč. kořeni *drh*, jehož psl. předchůdcem je *drьg*, slabičné nebylo (tj. *d[r]ha.ti*). Skupiny #LC a CL#, kde se likvida ocitla v sousedství konsonantu vždy po zániku následujícího jeru, byly ve stč. rovněž vždy neslabičné; psl. #LьC > stč. #LC (*lьžica* > [l]žice), #CLь > stč. #CL (*bratr-ь* > *brat[r]*); česká lingvistika hovoří v tomto případě o tzv. pobočných slabikách. Vztah mezi psl. a stč. likvidami shrnuje tabulka (97).

(97) Slabičné konsonanty ve stč. a jejich psl. východiště

psl.	#LьC	CLьC	CьLC	CLь
	(lьžica)	(slьza)	(vьlna)	(bratrь)
stč.	#LC	CLC	CĹC	CL#
	(lžice)	(slza)	(vĹna)	(bratr)

Jediným spolehlivým ukazatelem toho, zda daná likvida byla ve stč. slabičná či nikoli, jsou veršované památky. Například *Legenda o Svaté Kateřině* (3. čtvrtina 14. století) je napsána pravidelným oktosylabem; následující tři dvojverší ilustrují, že jen likvidy ve skupinách CLC, a to navíc jen tehdy, předcházel-li původní jer před likvidou, se počítají jako jednotky verše.

- (98) a. neslabičná L v kontextu C_C: k[r]vi (< krьv-i)
 ve₁ krv₁ ve₁li₁kú₁ žá₁do₁stí₁
 kdy₁ž pa₁k ro₁zli₁čnú₁ ža₁lo₁stí₁ [v. 701]
- b. neslabičná L v kontextu C_#: mys[l] (< mysl-ь)
 v si₁lně₁jší₁ my₁sl₁ žá₁do₁stí₁vě₁
 če₁ka₁jú₁ci₁ ra₁do₁stí₁vě₁ [v. 1616]

- c. kontrast mezi slabičnou a neslabičnou L: s[r]dce (< sьrd-) vs. smys[l] (< mysl-b)
 my₁sl i₁ sr₁dce₁ to₁ho₁ zlé₁ho₁
 že₁ na₁ho₁ru₁ s sto₁lce₁ své₁ho₁ [v. 1484]

Slabičné a neslabičné likvidy se ve stč. památkách lišily i graficky, ale ne systematicky; ke způsobu zápisu slabičných konsonantů ve stč. viz Komárek (1969:97n.). Například kořen s[r]dc je doložen ve čtyřech podobách: a) slabičné *r* má stejnou grafiku jako jeho neslabičný protějšek (*srdc*), b) slabičné *r* je zdvojené (*srrdc*), c) slabičnost je graficky označena vokálem, který buď před *r* předchází (*sird*), nebo po něm následuje (*srydc*). O tom, že tyto vokály (v české diachronní lingvistice tradičně označované jako *svarabhaktické* nebo *průvodní*) byly skutečně jen grafémy signalizující slabičnost dané likvidy, svědčí jednak to, že jejich pozice vůči likvidě není prediktabilní (někdy vokalický grafém stojí před likvidou a někdy po ní, někdy dokonce i zároveň z obou stran), jednak to, že ani jejich kvalita není prediktabilní (ve stejném kontextu se objevují různé vokály); k tomu viz Komárek (1969:60n.).

Popsaný stav distribuce slabičných a neslabičných likvid platí pro nejstarší fázi stč. Současný stav je výsledkem změn, které probíhaly od konce 14. stol. do poloviny 15. stol. Změny v distribuci slabičných konsonantů ve stč. jsou trojího typu: 1. vokalizace konsonantu ({č,ž}rC > {č,ž}erC; ClC > Cl{u,ou}C), 2. eliminace původních neslabičných likvid v kontextech C_C a C_#, 3. palatalizace původního neslabičného *r* (*r* > ř).

V tabulce (99) jsou uvedeny příklady vokalizace původních slabičných likvid. Pravidelnost tohoto procesu a také jeho výsledek závisí na kvalitě původního slabičného konsonantu. Vokalizace [r] v kontextu po postalveoláře je zcela pravidelná (tzn. že všechny skupiny s postalveolárou se vokalizovaly) a vokál [e] vždy stojí před likvidou, tedy na místě původního psl. jeru. Slabičné [l] se vokalizovalo pomocí vokálu [u], který stojí naopak vždy v postpozici. Výsledkem vokalizace je buď krátká (např. *dluh*, *hluk*, žlutý), nebo dlouhá slabika (např. *dlouhý*, *sloup*, *tlouct*), což ukazuje na to, že ve stč. existovaly dlouhé a krátké slabičné konsonanty (podobně jako je tomu v moderní slovenštině): psl. *dbl̩g* > stč. *d[ɫ:]h* > nč. *dlouh-ý*; psl. *čьln* > stč. *č[ɫ]n* > nč. *člun*. Vokalizace [l] není na rozdíl od vokalizace [r] zcela pravidelná: typicky neproběhla v kontextu po labiále (psl. *mьlk* > stč./nč. *mľč-et*; psl. *vьlk* > stč./nč. *vľk*; psl. *pьln* > stč./nč. *pľn-ý*), ale existují i případy, kdy se pův. [l] v tomto kontextu vokalizovalo; srov. psl. *mьlv* > stč. *mľv* > nč. *mluv-it*.

(99) a. {č,ž}rC > {č,ž}erC

psl.: {č,ž}ьrC

čьrn, чьрт, žьrd, žьrn

stč.: {č,ž}rC

čřn, čřt, žřd, žřn

nč.: {č,ž}erC

čern-ý, čert, žerd', žern-ov

b. C|C > C{u,ou}C

psl.: C{b,ɸ}lC

čbln, dɛlg, mɛlv, sɛln

stč.: C|C

čln, dlɟ, mlv, sln

nč.: Cl{u,ou}C

člun, dlouh-ý, mluv-it, slun-ce

Dalším výrazným zásahem do původního stč. stavu bylo odstranění neslabičných likvid, které se ocitly v konsonantickém kontextu po zániku následujícího jeru; k typologii těchto změn viz např. Trávníček (1935:226n.). Zachovány do nč. zůstaly jen ty, které jsou v iniciální pozici (srov. psl. *lɔg* > stč./nč. *lh-át*, psl. *rɔv* > stč./nč. *rv-át*). Způsob, jakým byly zbylé neslabičné likvidy eliminovány, byl závislý na morfologickém kontextu. Pokud jde o likvidy ve finální pozici (C_#), ty se buď transformují v slabičný konsonant (CL# > Cl#), nebo se před nimi objevuje epentetický vokál (CL# > CeL#). Epenteze probíhá systematicky v kontextu nulové koncovky GenPl, ve všech ostatních morfologických kontextech, tj. před nulovou koncovkou v nominativu singuláru nebo před nulovou koncovkou v *l*-ovém participiu, se likvida vždy stává slabičnou, což ilustruje následující tabulka.

(100) CL# > Cl#

NomSg bratr > bratr̥, zubr > zubr̥

l-ové part. ved-l > ved-l̥, nes-l > nes-l̥

CL# > CeL# (GenPl)

Fem sestr > sester, modl > model

Neu žebr > žeber, křidl > křidel

Neslabičné likvidy v kontextu C_C se buď transformují ve slabičné konsonanty (CLC > ClC), nebo se vokalizují tak, že se za nimi objevuje vokál (CLC > CLVC); distribuce obou procesů je přitom méně pravidelná než u finálních likvid.

(101)

CLC

ClC slz-a > slz-a, hlt-at > hlt-at,
brv-a > brv-a, krt-a > krt-aCLVC plt-i > plt-i, drv-o > dřev-o
blch-a > blech-a

CL-C

smysl-ný > smysl-ný, vichr-ný > vichr-ný
bratr-stvo > bratr-stvočisl-ný > čísel-ný, třiesl-ný > třísel-ný
jatr-ný > jater-ní, sestr-ský > sester-ský

Tabulka (101) ukazuje, že oba procesy, tj. derivace slabičných konsonantů a vokalizace, jsou aplikovány na tauto- i heretomorfémové skupiny typu CLC. Ačkoli je chování interkonsonantických likvid méně pravidelné než chování likvid na konci slova, přesto můžeme vysledovat dvě základní tendence. Zprv je lze říci, že finální kořenové likvidy se před konsonantickým sufixem chovají stejně jako před nulovou koncovkou: je-li před nulovou koncovkou slabičný konsonant, pak je i před konsonantickým sufixem (např. *brat*[r̥], *brat*[r̥]-ský), je-li v kontextu nulové koncovky epentetický vokál, pak je i na hranici před sufixem (např. *sester*, *sester*-ský); existují ale i výjimky obojího typu jako např. *Kyp*[r̥] – *kyp*[er]-ský nebo *stříb*[er] – *stříb*[r̥]-ný.

Zadruhé platí, že eliminace původních neslabičných likvid uvnitř kořene vedla k odstranění alternace vokálu *s* nulou, jež byla důsledkem vokalizace nebo zániku pův. psl. jeru. Buď se původně alternující vokál za likvidou stal stabilním (např. *bl̥och-a*, *bl̥och-̥* > stč. *b[l̥]ch-a*, *b[l̥]ch* > nč. *b[l̥]ch-a*, *b[l̥]ch*), nebo se likvida stala stabilně slabičnou (např. psl. *sl̥bz-a*, *sl̥bz-̥* > stč. *s[l̥]z-a*, *s[l̥]z* > nč. *s[l̥]z-a*, *s[l̥]z*). Synchronně existují jen dva kořeny, v nichž je zároveň slabičný konsonant a alternující vokál na místě pův. psl. jeru: *k[re]v* – *k[r̥]v-e*, *jab[l̥]k-o* – *jab[l̥]k*.

6.1.2 Konsonantické skupiny obsahující [ř]

Původní neslabičné [r] zůstalo v kontextu $C_{\{ \#, C \}}$ zachováno jen tehdy, když se transformovalo v [ř]. Této změně podlehl jen ta neslabičná [r], která byla palatalizovaná, tj. ta, po nichž původně následoval měkký jer: psl. $C\{ \#, C \}$ > stč. $C[r^j]\{ \#, C \}$ > nč. $C\{ \#, C \}$; např. *gr̥vb* > *hr̥v* > *po-hr̥b-ít*, *kr̥bst* > *kr̥st* > *křt-ít*, *str̥bm* > *str̥m* > *třmen*, *vepr̥v* > *vepr̥j* > *vepř*. Jen u tří kořenů se [ř] objevuje na místě [r], po němž následoval tvrdý jer: *hřmít* (< *gr̥m*), *chřtán* (< *gr̥t*) a *třtina* (< *tr̥st*). Konsonant [ř] nemá v kontextech $C_{\{ \#, C \}}$ status slabičného konsonantu, chová se tedy jinak než jeho sonorní protějšek [r]. : (1) nenese přízvuk (např. ve slově *křtiny* je přízvuk na vokálu [i], nikoli na [ř], kdežto u *krtiny* je přízvuk na [r]), (2) vyžaduje vokalizované prefixy (srov. *roze-hřm-í-t*, *ode-křt-í-t* vs. *roz-hr-nou-t*, *od-krv-i-t*), (3) není jednotkou sylabického verše, což jsme ilustrovali na chování jména *hřmot* v dvojverší (90a).

Rozdíl mezi [ř] a [r] se projevuje i v tom, že i když z fonetického hlediska jsou oba konsonanty znělé, jen u [ř] je znělost fonologicky aktivní rys. To lze dobře ilustrovat na dvojici slov *hrtan* a *chřtán*, která jsou etymologicky derivována z téhož psl. kořene *gr̥t*. V prvním případě je v kontextu C_C slabičný konsonant ([hřt]an) a konsonanty, které ho obklopují, mají každý jinou znělost: [h] je znělé, [t] je neznělé; [r] se tedy chová jako sonora, tzn. že se neasimiluje co znělosti s následujícím neznělým [t]. V druhém případě je v kontextu C_C [ř], které status slabičného konsonantu nemá, a konsonanty, které ho obklopují, mají stejnou hodnotu znělosti: oba jsou neznělé; řetězec *chřt(án)* se tedy chová jako skupina šumových konsonantů, které všechny musejí sdílet stejnou hodnotu znělosti: jak [t], tak [ř] i [x] jsou všechny neznělé. Podobný rozdíl v chování slabičného [r] jakožto sonory a neslabičného [ř] jakožto šumového konsonantu je vidět i u č. [hřb]et a slov. [xřb]át, které jsou rovněž derivovány z jednoho psl. kořene *gr̥vb*.

6.1.3 Analýza: parametrizace konsonantických domén

Diachronní gramatiky češtiny tradičně interpretují popsané změny v distribuci slabičných konsonantů jako výsledek syntagmatických a paradigmatických změn, tj. změn ve slabičné struktuře a zároveň změn uvnitř konsonantického systému; viz např. Trávníček (1935), Komárek (1969), Lamprecht et al. (1986). V modelu CVCV lze změny v distribuci slabičných konsonantů interpretovat jako důsledek změn v nastavení parametrů pro správně utvořenou slabičnou strukturu.

Připomeňme, že slabičné konsonanty jsme identifikovali jako segmenty, které se z C-pozice větví do následující V-pozice proto, aby podpořily konsonantickou doménu. Vlastnostmi pravé periferie konsonantických domén se detailně zabývá Cyran (2010). Rozlišuje celkem tři kategorie V-pozic, které mohou stát za konsonantickými doménami a které jsou hierarchicky uspořádány: V-pozice obsazené vokálem >> finální prázdná V-pozice >> interní prázdná V-pozice. Tato hierarchie je univerzální, odlišnosti mezi jazyky jsou dány tím, jakou její část aktivují.

Zmíněná hierarchie predikuje, že existují celkem tři typy jazyků podle toho, jak může vypadat pravá periferie konsonantické domény, tedy co může následovat po větvíci se iniciále typu TR:

(102)		TRV	TR#	TRC
	plná V-pozice	✓	✗	✗
	+ finální prázdná V-pozice	✓	✓	✗
	+ interní prázdná V-pozice	✓	✓	✓

Hierarchie v tabulce (102) je implikační. To znamená, že jestliže v určitém jazyce může být konsonantická doména uprostřed slova podpořena prázdnou V-pozicí (tj. interní prázdnou V-pozicí), pak může být podpořena i zbývajícími typy V-pozic, které jsou v hierarchii výš. V takovém jazyce pak budou existovat všechny čtyři konfigurace, tj. TRV, TR# i TRC. Podívejme se nyní z tohoto pohledu na češtinu.

Víme, že v češtině se likvidy jakožto automatické hlavy konsonantických domén, v kontextech T_#a T_C vždy větví, tzn. vytvářejí plné jádro na pravé periférii domény. To tedy znamená, že v češtině ani finální ani interní prázdná V-pozice nemají sílu podpořit konsonantickou doménu. Z univerzální hierarchie V-pozic je tedy v češtině aktivováno pouze její nejvyšší patro:

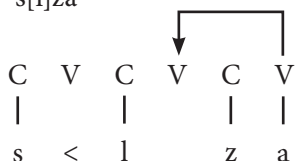
(103)		TRV	TR#	TRC
	plná V-pozice	✓	✗	✗

To ale platí pro novočeský stav. Jestliže ve staré češtině existovaly skupiny typu TR# a TRC, kde likvidy nebyly slabičné, pak to ukazuje na to, že původně byla v češtině aktivována celá hierarchie (102), tzn. že konsonantické domény mohly být podpořeny finálními i interními prázdnými V-pozicemi.

Diachronní změny typu $s[l]za > s[ɫ]za$ a $mys[l] > mys[ɫ]$ tedy můžeme interpretovat jako důsledek toho, že se změnilo nastavení parametrů pro konsonantické domény: ve staré češtině mohly být domény TR podpořeny prázdnou V-pozicí, v nové češtině mohou být podpořeny jen plnou V-pozicí. Prázdné V-pozice tedy postupně ztratily schopnost být podporou pro větvcí se iniciálu. Viděli jsme, že reakce na tuto změnu nastavení parametru byla dvojí: 1. derivace slabičného konsonantu, 2. epenteze uvnitř TR.

Odstranění negramatických struktur typu TRC a TR# pomocí derivace slabičného konsonantu ilustrují schémata v (104). Tato strategie se uplatňuje jen tehdy, je-li hlavou domény likvida, protože jen likvidy díky svým segmentálním vlastnostem jsou schopny se větvit z C-pozice do V-pozice. Schémata (104a) a (104c) ilustrují změnu stč. formy $s[l]za$ v nč. formu $s[ɫ]za$. Reprezentace v (104b) a (104d) ukazují změnu stč. formy $mys[l]$ v nč. formu $mys[ɫ]$ se slabičnou likvidou ve finální pozici.

(104) a. $s[l]za$

b. $mys[l]$

c. $s[ɫ]za$

d. $mys[ɫ]$

Vložení epentetického vokálu lze interpretovat jako důsledek rozpadu konsonantické domény: doména, která není zprava podpořena plnou V-pozicí, se rozpadá, což znamená, že její prázdná V-pozice přestává být fonologicky inertní, a proto je zaplněna epentetickým vokálem [e]. Tuto změnu ilustrují schémata v (105): v (105a) je reprezentace stč. formy $blá[zn]$, v (105b) je její nč. protějšek s epentetickým vokálem $blá[zen]$.

(105) a. blá[zn]

C	V	C	V	C	V	C	V	C	V
			└───┬───						
b	<	l	a			z	<	n	

b. blá[zen]

C	V	C	V	C	V	C	V	C	V
			└───┬───				↑		
b	<	l	a			z		n	
						e	epenteze		

Epenteze se logicky uplatňuje vždy, když hlavou původní domény byla nazála, která se na rozdíl od likvidy neumí větvit. Problém spočívá v tom, že epenteze se objevuje i v kontextu likvid. Nabízí se tedy otázka, kdy se likvidy větví, aby zachránily doménu, a kdy se větvit nemohou, a doména se tak rozpadá, a v důsledku toho je její prázdná V-pozice cílem epenteze.

V kapitole 6.1.1 jsme viděli, že distribuce obou procesů u finálních skupin typu TL# závisí na morfologickém kontextu: epenteze se systematicky objevuje tam, kde doména TL# byla před nulovou koncovkou genitivu plurálu; srov. např. stč. formy jako *že[br]*, *ses[tr]*, *mo[dl]*, *kří[dl]* a jejich nč. protějšky *že[ber]*, *ses[ter]*, *mo[del]*, *kří[-del]*. Příklady v tabulce (106) pak ukazují, že tento kontrast mezi chováním skupin TL před nulovou koncovkou v nominativu singuláru a nulovou koncovkou v genitivu plurálu platí i synchronně.⁴²

(106) a. přejatá slova

Nsg: CL#	Nsg: CL-V	Gpl: CeL#
lí[dr̩]	skvadr-a	skva[der]
bede[kr̩]	čakr-a	ča[ker]
fo[fr̩]	šifr-a	ši[fer]
kany[s̩tr̩]	bistr-o	bis[ter]
ansám[b̩r̩]	exempl-um	exem[peɫ]
hu[m̩r̩]	cimr a	ci[mer]

⁴² Analýza této asymetrie, která vychází z hypotézy, že nulové koncovky nominativu singuláru a genitivu plurálu mají různou fonologickou strukturu, a proto se skupiny typu TL v jejich kontextech chovají systematicky různě, je podána v Ziková (2013).

b. obourodé kořeny

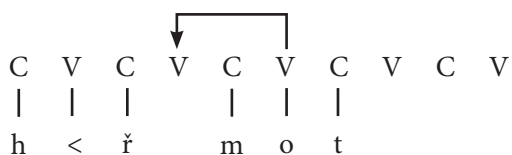
Nsg: CL#	Nsg: CL-V	Gpl: CeL#
ha[dɾ]	hadr-a	ha[der]
kre[kɾ]	krekr-a	kre[ker]
kmo[tɾ]	kmotr-a	kmo[ter]
magis[tɾ]	magistr-a	magis[ter]
Pe[tɾ]	Petr-a	Pe[ter]
Alexan[dɾ]	Alexandr-a	Alexan[der]

c. homonymní kořeny (s různými rody)

Nsg: CL#	Nsg: CL-V	Gpl: CeL#
cen[tɾ]	centr-um	cen[ter]
regis[tɾ]	registr-a (pl.)	regis[ter]
me[tɾ]	metr-o	me[ter]
in[tɾ]	intr-o	in[ter]
kvá[dɾ]	kvádr-o	kvá[der]
ču[dɪ]	čudl-a	ču[del]

Reliktem původního stč. stavu, kdy domény nemusely být následovány plným jádrem, jsou tříkonsonantické skupiny typu CřC. Schéma (107) ukazuje reprezentaci jména *hřmot*, kde iniciální dvojice tvoří konsonantickou doménu, i když za ní následuje prázdná V-pozice.

(107) h[ř]mot

Doposud jsme v souvislosti s konsonantickými doménami pracovali jen s kontrastem mezi plnými vs. prázdnými V-pozicemi. V následující kapitole si ukážeme, že tento kontrast nám pro češtinu stačit nebude – u plných pozic do hry vstupuje ještě morfologie, tedy to, jaký morfologický status mají.